

رستم مقیم‌اف

سبک معماری آرامگاه‌های ماوراءالنهر در سده‌های ۹-۱۳ میلادی

در سده‌های ۹-۱۰ میلادی در ماوراءالنهر که یکی از پایگاه‌های مهم تمدن مشرق‌زمین به شمار می‌رفت، برای اولین بار ساختمان‌هایی پدید آمد که نمادها و تزیینات دوره‌های پیش از اسلامی را از دیدگاه معماری در خود حفظ کرده بود، بویژه در ساختمان مقبره‌ها این ویژگی معماری اسلامی روشن‌تر متجلی شد. از جمله آثار برجسته ماوراءالنهر بویژه تاجیکستان کنونی که شکل‌یابی کامل هنرهای معماری در بخش مقبره‌سازی را با ویژگی‌های مربوط به آیین تدفین و ارائه هنرهای آرایشی آجری نمایش می‌دهند، می‌توان به عنوان نمونه مقبره‌های دوره سامانیان در بخارا و در تیم (استان سمرقند)، میرسید بهرام در کرمینه، خواجه مشهد، خاج‌آباد، خواجه حلاجی در ناحیه شهرتوس را مثال آورد.

از آغاز قرن ۱۲ میلادی در معماری مقبره‌های دارای شیرازه و گنبد و پیش‌طاق‌های مقوس که ویژه منطقه جنوب و غرب آسیای مرکزی می‌باشند، کاشیکاری و حکاکی بر روی سفال ظهور کرد. این ساختمان‌ها با شکوه‌مندی و هنر والای معماری خود متمایز بوده‌اند.

اینک برخی از آثار نادر معماری ماوراءالنهر و یادگارهای تاریخی قلمرو

تاجیکستان را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

مقبره سامانان:

نوعی از اسلوب معماریهایی در ایجاد این نوع بنا به کار رفته که هدف از آن ایجاد نمایی جالب در هنر ساختمانی است. این مقبره شامل بنایی مربع شکل گنبددار است که از طریق پیوندهای سه گانه قبه‌ای به یکدیگر ساخته شده است. به قول محققین در ساخت این بنا از نمادهای معماری قبل از اسلام استفاده شده که یکی از آنها تالار ویژه آن است که به شکل بادبان چندپله‌ای است. به عقیده م.س. پولات‌اف، تنها از طریق ساخت تالار گذرگاهی در مقبره سامانان امکانی فراهم آمده است که ببینیم چگونه تمامی بند و بست‌های مختلف قسمت بیرونی دیوارها به سان تار و پود یک نمای شگفت‌انگیز معماری را به هم پیوسته و قسمت درونی را به یک مکعب هشت‌وجهی تبدیل کرده است. تمامی دانشمندان و محققین ساحة مقبره‌های عهد سامانی، بی‌نظیر بودن این طرح با ویژگی‌های پیوند معماری آنها را با سنت‌های باستانی تأکید کرده‌اند.

در زمینه پیدایش طرح مقبره سامانان این نکته شایان ذکر است که مبارزه‌های سیاسی و ایدئولوژی که در دوره ورود اسلام در ماوراءالنهر رخ داد، در اوضاع معماری بی‌تأثیر نبوده است.

اما دوره جدید و تحولات دینی کاملاً نتوانسته‌اند خود را از ویژگی‌های معماری قبل از اسلام و اسلوب‌های رایج عمارت‌سازی باستان جدا سازند، بلکه برعکس، دستاوردهای معماری گذشته در زمان سامانان و دوران بعدی رو به رشد بود و از نوآوری و تازه‌کاری‌ها برخوردار گردید. تزیین‌های معماری با آجر پخته با استفاده از اندکی گچ که سراسر ساختمان را فرا می‌گرفت، بویژه در طرح‌ریزی مقبره‌ها گسترش تازه‌ای یافت.

سنت‌های معماری بسیار ماندگار و بادوامند. اما این سنت‌ها با کلیه

دستاوردهای برتر در هر دوره و زمان تلفیق و برخی ویژگیهای عناصر خود را به سنت‌های جدید می‌سپارند. معماری مقبره‌سامانیان نیز از چنین پیامدی برکنار نبوده است. این مقبره تمامی دستاوردهای معماری قرنهای ۹-۱۵ را در خود منسجم نموده است. همچنین طرح آن تمامی اسلوب‌ها و شیوه‌های معماری دوران کهن و اوایل دوران میانه را فرا گرفته است؛ همچنین شیوه‌های نو معماری در آن نقش روشنی کسب کرده‌اند. این شیوه‌ها محصول دریافت‌های جدید و تناسبهای هندسی در معماری‌اند که توانسته‌اند با کاربرد آجر پخته و گچ تحولی تازه در اصول ساختمان و نهادهای معماری به وجود آورند. استفاده از گچ که خاصیت سریع سخت‌شوندگی در شکل‌بندی طاق‌های مقوس، رواق‌ها و گنبد‌ها داشت، امکان داد که پیوند شکل‌های مختلف طرح معماری به یکدیگر بدون وصله‌بندی قبلی و خیلی موفقانه و متناسب رایج گردد. شکل‌های مقوس رواق و گنبد‌ها در دوره‌های بعدی گسترش یافته و ویژگی‌های معماری ماوراءالنهر را در خود تجسم داده‌اند.

معماری‌های قرون ۹-۱۰ با این ویژگی متمایز است که استحکام و تزیین آجر پخته را برتری داد و این امر باعث شد معماری این دوران از اصول گِل‌اندود و ساختمان‌های پاخسه‌ای دست‌کش و با استفاده از آجر و گچ عمارت‌های محکم و پاینده و خوش‌طرح و زیبا را پی‌ریزی نماید.

مقبره‌ طلا حلاجی:

این آرامگاه یکی از دیگر آثار مهم این دور بوده و در ناحیه شهرتوس، روستای آیوج واقع گردیده است که یادگاری نادر تاریخی و فرهنگی منطقه قبادیان به شمار می‌رود و متعلق به قرن‌های ۱۱ و ۱۲ می‌باشد. مقبره مذکور که در اواخر دهه ۶۰ قرن گذشته مورد بررسی و تحقیق از سوی دکتر س.گ. خمیلنتسکی

(Хмельницкий) قرار گرفت، از خشت خام و مستحکم (در ابعاد ۵-۲۶×۲۶×۶ سانتیمتر و رواق‌های با خشت کوچک‌تر در ابعاد ۵/۵-۲۳×۲۳×۵) ساخته شده است. طرح مقبره مربع و اندازه قسمت بیرونی ۱۰/۵ متر و داخلی آن حدود ۶/۹ متر است. دیوارهای قسمت مرکزی دارای طاق‌هایی به طول ۲۴۰ سانتیمتر است. این طاق‌ها همچنین عبارتند از رواق‌هایی با عمق ۸۷ سانتیمتر و رف‌های مقوس که اندازه آنها با رواق‌ها برابر است. گنبد این مقبره از بین رفته است و بقایای دیوارهای پاخسه‌ای آن نشان می‌دهد که مقبره مذکور هشت‌رویبه در بالای چهاررویبه بوده است و در احاطه عمارت‌های دیگر واقع گردیده است و نیز قسمتی از ساختمان‌ها به شمار می‌رفته است. در داخل مقبره، آن جایی که بام و گنبد فرو ریخته، همچنین سفینه‌ای بزرگ بر روی قبر وجود داشته است.

مقبره خواجه سرباز:

در چهار کیلومتری مرکز ناحیه شهرتوس در جنوب تاجیکستان واقع گردیده و متعلق به قرن‌های ۱۱ و ۱۲ میلادی است که با پاخسه و خشت خام (در ابعاد ۲۹-۳۰ سانتیمتر) بنیاد یافته است و از جمله آثار تاریخی قبادیان به شمار می‌رود. این مقبره طی سالهای ۶۰ قرن گذشته میلادی مورد پژوهش س.گ. خمیلنیتسکی قرار گرفت. سطح داخلی آن نزدیک به ۷/۶ متر و ابعاد قسمت بیرونی آن ۱۱/۵ × ۱۱/۲ متر است. این یادگاری از جهت ساخت بنای مرکزی گنبددار محسوب می‌شود، ولی از دیدگاه تیپولوژی آن را می‌توان به نوع دوم آرامگاهی شامل کرد. ویژگی آن برجستگی‌هایی است که نماهای پهلوئی سمت غربی و جانب چپ را با لوحه‌های مربع دارای عمق پیوسته است. ۳ لوحه در رویه چپ و ۴ لوحه در

رویه پهلویی واقع شده است.

رواق‌هایی کم‌عمق بر روی محورها داخل مقبره را زینت می‌دهند و یکی از آنها درّی برای ورود و خروج زائران دارد و با طاق‌های قوسی مقبره طلا حلاجی شباهت دارد.

مقبره آق آستان‌بابا:

یادگار شکوهمند اواخر قرن ۱۰ و اول قرن ۱۱ بوده و در روزتاس تلپک‌چنار ناحیه سراسیای ولایت سرخان‌دریای جمهوری ازبکستان در میان قبرستان واقع گردیده است. مردم این محل آن را «قدم‌جای» ابوهریره صحابه پیامبر بزرگ اسلام حضرت محمد (ص) می‌شمارند. این یادگاری تاریخی از جانب دانشمندان گ.ا. بوگاجینکاوا، ا.ف. بورودینا و ز.م. حکیم‌اوا مورد تحقیق قرار گرفته است.

مقبره مذکور مربع بوده، در ابعاد $۹ \times ۸/۷$ (قسمت بیرونی) و $۵/۶۸ \times ۵/۸۰$ سانتیمتر قسمت درونی با قطر مورّب به جانب روشنی ساخته شده است و دارای زاویه‌هایی به شکل مدور بوده که مناره-گلدسته‌ها را در خود جای داده‌اند و از آنها تنها مناره جنوبی تا زمان ما باقی مانده است. این بنا از گنبد، قبه عبارت بوده، به شکل نیم‌دایره و با استفاده از آجر پخته و کاهگل ساخته شده است و دارای دو رواق مقوس می‌باشد. تالار زیرگنبد، سغانه‌ای بر روی قبر دارد که از روزنه‌های راه ورود به آن روشنی می‌ریزد.

مزار خواجه ابوالحق:

در حدود قبرستان کهنه روستای چارکوه ناحیه اسفره و نزدیک به

یادگاری‌های حضرت شاه واقع گردیده و نیز از جانب معمار خمیلنیتسکی مورد بررسی و تحقیق قرار داشته است. شکل آن مربع است و در چپ و راست، درهای ورودی دارد. بام مزار باقی نمانده است، اما ساخت آن شکل گنبدی بودنش را نشان می‌دهد. این مقبره از خشت خام بنا یافته و به سبب آنکه در بزرگ (درآمدگاه اصلی) ندارد، به بنای قسمت شرقی یادگاری خواجه مشهد در روستای صیادی ناحیه شهرتوس (متعلق به قرنهای ۹-۱۰) مشابه است. درهای ورودی در اینجا نیز در طرف چپ و طرف راست واقع شده‌اند. طبق تحقیقات خمیلنیتسکی برخی از ویژگی‌های معماری پنجکت قدیم (در دوره‌های قبل از قرون وسطی) در طرح این مقبره به چشم می‌رسد. اما از جهت تصویرکاری با اصول چیدن آجر، از تمامی یادگاریهای معماری آسیای میانه برتری دارد.

مزار خواجه رشنایی:

این مزار نیز یکی از آثار تاریخی به شمار می‌رود که مثل مزار خواجه عبدالحق آن را می‌توان به گروه مقبره‌ها شامل کرد. این مقبره در روستای قلعه‌چة مزار ناحیه اسفره واقع شده و طی سالهای دهه پنجاه قرن ۲۰ از جانب دانشمندان بخش معماری ی.ا. داویداویچ و ب.ا. لتوینسکی مورد تحقیق قرار داشته است. این دانشمندان مقبره مذکور را از آثار قرنهای ۱۰ و ۱۱ به شمار آورده‌اند. این یادگاری گنبددار معماری در کوهپایه و در حدود قبرستان کهنه از خشت خام و بدون پیش‌طاق و یا درآمدگاه اساسی با درهای ورود و خروج و زاویه‌های متمایل به جانب روشنایی بنیاد یافته است. مساحت بیرونی آن حدوداً ۵/۵×۵/۶ متر است و دیوارها با خشت خام و زیربنای بیرونی با سنگ‌های سفته بنا یافته‌اند. در این مقبره نیز گنبد باقی نمانده است. درآمدگاه اصلی در جانب جنوب و شرق و دارای رواق تزئین

یافته است. با وجود این که مقبره مذکور یک نمای عادی دارد، اما پای دیوار سنگی این نمای عادی را جالب گردانیده است.

مقبره عرب عطار:

این مقبره یادگاری دیگری است که در دهانه یک دره در کوههای نورعطا و روستایی به نام تیم (استان سمرقند) بنیاد گردیده است. باستان‌شناس گ.ا. بوگچینکوا در زمینه خواندن متنی به خط کوفی و به زبان عربی در پیش‌طاق این مقبره، دقیقاً به سال ۹۷۷ میلادی ساخته شدن آن را تأیید نموده است. به قول محققین مقبره مذکور در نخستین سالهای حکمرانی نوح ابن منصور سامانی و به فرمان او جهت پاسداری از خاطره یکی از نخستین مجاهدان اسلامی ساخته شده است. این یادگاری عبارت از عمارت مربع (۵/۶×۵/۶) و گنبدی بوده است. ساخت معماری و تزیینات داخل آن ویژگی‌های متمایز خود را دارد، از جمله طاق‌های مقوس با نقش و نگار مرکب هندسی تزیین یافته‌اند، درآمده‌گاه آن یک پیش‌طاق بزرگ است. در چهار کنج قسمت بیرونی بنا ستون‌های «گلدسته» قامت کشیده‌اند. طبق اطلاع محققان یادگاری مذکور در زمینه مدل مشبک ۵۰/۳۵ × ۵۰/۳۵ بنیاد یافته است. خلاصه این است که مقبره تیم یکی از نمادهای روشن معماری و تجسم‌کننده یک دوره تام تاریخ معماری تاجیک به شمار می‌رود.

مقبره آق‌مزار:

مزار مذکور که در قبادیان (نزدیک به روستای چیری) است، از جانب معمار س.گ. خمیلنیتسکی و تاریخ‌شناس احرار مختاراف مورد تحقیق قرار گرفته بود. بنای آن را با خشت خام و ارک ورودی و گنبد را با آجر پخته ۲۶/۴×۲۶

ساخته‌اند. پهنای ارک و پیشطاق مقوَس آن ۳/۵ متر است. بام این مقبره به جز از گنبد اساسی با چند گنبد کوچک نیز تزیین یافته است. در داخل آن گورخانه‌ای است با گنبدی که امتدادش ۵/۵ متر و مابین گنبد سوراخی دارد با قطر ۱۸۰ سانتیمتر. این یادگاری تاریخی منسوب به زمان قبل از استیلای مغول‌ها یعنی قرن‌های ۱۱ و ۱۲ بوده است.

مقبره خواجه دوربد:

به عنوان یک یادگاری گنبددارِ ارکی و یک حجره‌ای و آثار ارزشمند قرن‌های ۱۱ و ۱۲ میلادی مورد توجه است. وی در دو روستای صیّاد ناحیه شهرتوس واقع گردیده است و عمارتی مربع با ارتفاع اندک است (با امتداد ۷۲۴ سانتیمتر از جانبین) که از آجر پخته (۲۲ × ۲۲ × ۴/۵ و ۲۶ × ۲۶ × ۵/۵-۵ سانتیمتری) بنا یافته است. نمای قسمت پیشین با نشانه‌ای از پیشطاق رو به جانب مشرق است. نماد بیرونی این یادگاری تزیینات خیلی جالب را از طریق خشت‌نگاری ارائه می‌کند. شهستون‌های پیشطاق ۲/۱۵ متر ارتفاع و ۱/۵ متر پهنا دارند و رواق قسمت ورودی آن مقوَس است.

در اوایل سال ۱۹۸۰ وجود دخمه‌ای در اندرونی این مقبره کشف گردید که از طریق پله‌های مارپیچ می‌توان وارد شد. دخمه مذکور از دو اتاق مقوَس (با پهنای ۱/۶-۱/۵ و امتداد ۳/۸۲ متر) و درازا به سمت شمال و جنوب عبارت است. ویژگی این یادگاری در مطابقت نماد هشت‌رویة داخلی و نمای مربع بیرونی آن است و به قول معمار س.گ. خمیلنیتسکی، این شیوه یک دستاورد نادر در معماری آسیای میانه به شمار می‌رود.

قسمت داخلی خواجه دوربد به سه طبقه تقسیم می‌شود: قسمت چهاررویه پایین، قسمت هشت‌رویه وسط و قسمت بالایی که فراگیر گنبد است. معمار س.گ. خمیلنتسکی از نخستین محققان این آثار بود که نتایج تحقیقات خود را به چاپ رسانده است. بعداً دانشمندان مختلف این یادگاری را مورد تحقیق قرار داده‌اند. همچنین در اواخر سالهای هشتاد میلادی و رازت فرهنگ تاجیکستان تعمیر و مرمت این آثار تاریخی را تصویب نمود.

مجموع مزارهای خواجه نَخْشَران:

در قسمت غربی وادی حصار واقع شده و متعلق به اوایل قرون اسلامی است که مجموعه‌ای از یک سلسله یادگاری‌ها را در بر دارد. آکادمیسین لیتوینسکی و خمیلنتسکی دکتر علوم هنرشناسی این آثار پربها را مورد تحقیق قرار داده‌اند. مجموعه مذکور مرکب از ۲ مقبره است که در فاصله ۱۲ متری از یکدیگر قرار دارند. هر دو مقبره به نوع مزارهای گنبددار شامل می‌شوند و در رویاروی هم واقع شده، از جانب شرق و غرب درهای ورودی و خروجی دارند. یکی را مقبره غربی و دیگری را مقبره شرقی نام داده‌اند. تقریباً در قرن ۱۶ و یا ۱۷ بر اثر زلزله گنبدهای این دو مقبره فرو ریخت و این آثار آسیب جدی دیدند. مقبره شرقی، طبق نوشته خمیلنتسکی، از نوع ساخت پیشطاقی و گنبدی بوده و در روی «کتف» پیشطاق مناره هم داشته است. هر دو مقبره با آجر پخته بنا شده‌اند و تالارهای زیر گنبد مساجد در ابعاد ۶/۷×۶/۷ هستند. ویژگی مقبره غربی در آن است که در گذاشتن آجر اسلوب جالب نگارگری مورد کاربرد قرار داشته است. دکتر خمیلنتسکی داشتن دو منار مقبره شرقی را تأیید کرده و افزوده است که یک چنین اصول ساختن مقبره‌ها با مناره‌های جفت ویژه معماری آن سامان است

که نمونه‌هایی از آن امروز در قلمرو ایران، آذربایجان، آسیای صغیر و آسیای مرکزی باقی مانده‌اند. شیوه‌های تزیین این مقبره‌ها به مدرسه‌ی خواجه مشهد که در قرن ۱۱ بنا یافته است، خیلی شبیه است.

بدین ترتیب ما چند نمونه از آرامگاههای ماوراءالنهر بویژه در قلمرو تاجیکستان را که به قرنهای ۹ تا اوایل قرن ۱۳ منسوبند، مورد توجه قرار دادیم. خلاصه این است که ساخت این یادگاری‌ها گوناگون و متمایز از یکدیگرند و ارزشهای معماری برخی از آنها بسیار نادر است و محض این دستاوردهای هنری سیمای معماری‌های قرون ۱۵ تا ۱۷ را روشن کرده‌اند، زیرا تقلید از یادگاری‌های این دوران در دوره‌ی اسلامی ادامه داشته است. لذا می‌توان با اطمینان گفت زمانی رودکی بزرگ واقعاً زمان درخشش هنرهای ناب، بویژه دستاوردهای معماری در ماوراءالنهر و سراسر آسیای مرکزی محسوب می‌شود که برای تمامی دوره‌های بعدی خیلی مؤثر بوده است.